

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.2

Соболевська М.О. °

Київський національний університет імені Т.Шевченка, факультет соціології,
доктор соціологічних наук, доцент

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК АКТУАЛЬНИЙ НАПРЯМ ТЕМАТИЗАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ В НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМІ Н.ЛУМАНА

У статті представлена та проаналізована тематика рефлексивності сучасного соціологічного теоретизування з позицій неофункціоналістської теорії Н.Лумана, в основі якої знаходиться парадоксальна теза про "отримання єдності через розрізнення", фіксація й розгортання якої повинні стати основою для розробки нової теорії суспільства. Розгортання цього парадоксу здійснюється Луманом через розведення 2-х питань, які, на думку дослідника, закладають основи й визначають умови вкорінення цього парадоксу: "Що відбувається?" та "Що за цим приховується?". Завдання, яке намагається вирішити Луман, беручи саму суть парадоксальності, знайти можливість затвердити відмінність як таку – поклавши в основу утвердження різноманітності. Це стає можливим через маркування розрізнення, завдяки введенню спостерігача. У випадку із суспільством немає зовнішнього спостерігача, оскільки тут усе знання виробляється шляхом самоспостереження й самоопису. Соціологія як самоопис суспільства і є тим спостерігачем, завдяки якому виникає можливість представлення суспільства як чогось, що існує.

Ключові слова: рефлексивність, сучасна соціологічна теорія, неофункціоналізм, теорія Н.Лумана

В статті представлена і проаналізована тематика рефлексивності сучасного соціологічного теоретизування з позицій неофункціоналістської теорії Н. Лумана, в основі якої знаходиться парадоксальний тезис об "обретенні єдності через розрізнення", фіксація і розгортання якого повинні стати основою для розробки нової теорії суспільства. Розгортання цього парадокса здійснюється Луманом через розведення 2-х питань, які, на думку дослідника, закладають основи і визначають умови вкорінення цього парадокса: "Що відбувається?" і "Що за цим приховується?". Задача, яку намагається вирішити Луман, беручи саму суть парадоксальності, знайти можливість

утвердить отличие как таковое - положив в основу утверждение разнообразия. Это становится возможным благодаря введению маркировки различия через появление наблюдателя. В случае с обществом нет внешнего наблюдателя, поскольку здесь все знания производится путем самонаблюдения и самоописания. Социология как самописание общества и является тем наблюдателем, благодаря которому появляется возможность представления общества как чего-то, что существует.

Ключевые слова: рефлексивность, современная социологическая теория, неофункционализм, теория Н.Лумана

The article presents and analyzes themes of reflexivity of contemporary sociological theory from position of neofunctionalism in Luhmann's theory, which is based on a paradoxical thesis about "finding unity through distinction", fixing and deployment which should be the basis for the development of a new theory of society. The deployment of this paradox is carried out by Luhmann's breeding 2 questions, which, according to the researchers, laying in the foundations and determine the conditions for rooting this paradox: "What's going on?" and "What's behind it?". The problem is trying to decide Luhmann, taking the essence of the paradoxical nature, to find an opportunity to approve the difference as such - basing approval diversity. This is possible thanks to the introduction of marking differences through the emergence of an observer. In the case of society there is no external observer, as is all the knowledge produced through self-observation and self-description. Sociology is a self-description of society and it is the observer, due to which there is the possibility of representing society as something that exists.

Keywords: reflexivity, modern sociological theory, neofunctionalism, Luhmann's theory

Актуальність. Уявлення про соціологічну теорію як специфічний тип дискурсу та її представлення як впорядкованої та організованої певним чином дискурсивної формації передбачає існування такої форми організації дискурсу сучасної соціологічної теорії, що позначається як стратегії теоретизування, або тематизація дискурсу. Даний спосіб впорядкування дискурсу, згідно проекту М.Фуко [1], визначається не специфікою граматики дискурсу, не його референтами або суб'єктами, що використовують дискурс, але його функціонуванням у зовнішньому середовищі, зіткненням із зовнішнім полем, тим, що приводить дискурс у рух, дає йому життя у взаємодії з іншими суспільними феноменами, позбавляє його надмірної формалізованості й самореферентності. Саме завдяки тематичним стратегіям дискурс стає не просто об'єктивністю, але агентом (наприклад, таким, що конструює систему об'єктів) та інструментом (наприклад, досягнення влади). Саме такий підхід, що спрямований на аналіз перспектив тематизації дискурсу дозволить розкрити його внутрішній потенціал, а також визначити вектори і сили його розширення.

Згальна мета дослідження. Залучаючи даний напрям аналізу дискурсу до способів організації сучасного соціологічного теоретизування, представленого як дискурсивна формація, нам необхідно виявити і представити такий його аспект, який би став точкою поєднання існуючих теоретичних суперечностей і розривів (дифракцій), способом дискурсивної констеляції (як взаємодії дискурсу сучасного соціологічного теоретизування із іншими дискурсами) та специфічною формою

зв'язку соціологічного дискурсу з недискурсивними практиками, що задають і визначають поле боротьби за дискурс.

Сучасна соціологічна теорія виступає особливою галуззю рефлексивного осягнення соціальної реальності, яка супроводжується реконструкцією існуючих та конструюванням нових ідей, понять і засобів її пізнання і перетворення. Саме рефлексія задає спосіб в який соціологічна теорія стає спроможною підтримувати власну цілісність та визначати власну специфіку відносно феноменів і процесів, які вона досліджує.

Звернення науковців до проблематики обґрунтування умов та передумов соціологічного знання та пізнання стає характерною прикметою сучасного соціологічного теоретизування – мова іде про рефлексію як невід'ємний елемент загальної соціологічної теорії, що допомагає соціологові визначити масштаби і межі побудови власних теоретичних узагальнень, критично осмислити сучасну теорію суспільства. Саме тому рефлексія може бути розглянута як точка дифракції, точка зчеплення певної систематизації, яка дозволяє "виводити із несумісних елементів ряди висловлювань, понять, спільні теми" [1, с. 138], точка, завдяки якій стає можливим розробка нової пізнавальної рамки, яка б задала простір для поєднання виявлених несумісностей, суперечностей і розривів.

Важко знайти сьогодні науковця, який, переймаючись проблемами розвитку соціологічної теорії, не звертався б до поняття рефлексії і не підкреслював важливість наявності елемента рефлексивності в теоретизуванні для розвитку соціологічного пізнання. І це є не лише ознакою сучасності. Звернення до тематики рефлексії, усвідомлення й спроба вирішити за допомогою рефлексивного мислення проблеми, з якими стикнулася сучасна соціологічна теорія, є швидше за все показником теоретичної зрілості науки, яка за майже два століття свого становлення перейшла від простого опису фактів дійсності до визначення й осмислення власного теоретичного підґрунтя, критичного аналізу власних теоретичних досягнень. Якщо ознакою класичної соціології була орієнтація на природничі науки, отримання об'єктивного й точного знання про об'єкт дослідження, то умовою формування соціологічної науки XXI ст., без сумніву, повинна стати рефлексивність як звернення до умов і передумов формування соціологічної теорії.

Теоретичний дискурс неофункціоналізму, представлений працями Н. Лумана, не залишає осторонь такий важливий спосіб формування стратегій теоретизування, як рефлексія пізнавальних можливостей та умов функціонування соціології як науки. Реалізація цієї рефлексії відбувається через визначення розривів, що характеризують стан розвитку сучасної соціологічної науки, та розробки пропозицій щодо їхнього осмислення та подолання.

Отже, **метою даної статті** є обґрунтування теми рефлексивності як актуального напрямку тематизації сучасного соціологічного дискурсу у неофункціоналізмі Н.Лумана.

Висхідною позицією Н. Лумана з приводу рефлексії статусу соціології як науки виступає констатація й фіксація ситуації кризи сучасної соціології [2]. Ця криза, на думку німецького соціолога, може бути позначена як «брак єдності дисципліни» [2, с.321], що проявляється в 3-х основних, однак розрізнених, напрямках – емпіричному, критичному та теоретичному. Ці напрямки, кожний з яких досягає успіхів у своїх областях, хоча й представляють одну й ту саму

дисципліну, виявляються абсолютно відстороненими один від одного, знаходячи способи самообґрунтування та реалізації власних проєктів і завдань.

Так, зазначає Луман, емпіричні дослідження в межах соціології здійснюються через співвіднесення із зовнішнім світом, базуючись на передумові, що лише звернення до реальності може вирішити що істинно, а що хибно. Критична соціологія, спираючись на самодостовірність, давно вже визначилась, що вона є надзвичайно вдалим проєктом, у той час як суспільство, яке вона вивчає, не є таким досконалим. Що стосується теоретичних дискусій, то вони здебільшого орієнтуються на досягнення минулого, намагаючись схопитись за позиції, сформовані класиками, але, в той самий час, прагнучи дистанціюватися від них через їх інтерпретацію. При цьому абсолютно нормальним визнається відмова від вироблення єдиного опису суспільства, від прагнень досягнення єдності соціології як науки.

Отже, ситуація, що склалася в сучасній соціології, позначається Луманом як кризова, але не внаслідок того, що фіксуються наявні розриви й невідповідності між різними рівнями соціологічного знання, а тому, що відсутньою виявляється така позиція, яка б дозволила «отримати єдність через розрізнення, знайти єдність як єдність розрізнення» [2, с.322] – парадоксальність, фіксація й розгортання якої, на думку Лумана, повинні стати основою для розробки нової теорії суспільства. Такий спосіб пізнавальної стратегії, відмінний як від класичного діалектичного способу мислення, так і від стратегії пізнання, що базується на виявленні логічних суперечностей, може бути позначено як парадоксальний. Парадокс не має вирішення, а повинен розгортатися в нових парадоксах: «парадокс – це випадок чистого самоопису – це не просто рух маятника “туди і назад”, а та чарівність, що від цього виникає. Парадокс – форма, що розгортається сама в собі без вказівки на зовнішню думку, з якої його можна було б спостерігати. Він – початок і кінець в одному» [3, с.247].

Розгортання цього парадоксу (представлення соціології як єдності розрізнень через розрізнення) здійснюється Луманом через розведення 2-х питань, які, на думку дослідника, закладають основи й визначають умови вкорінення цього парадоксу: "Що відбувається?" та "Що за цим приховується?". Отже, два запитання, які із самого початку розривають соціологію, на які, із самого свого виникнення вона намагалася реагувати: що відбувається? і що за цим приховується? Причому запитання кожного окремо з необхідністю заперечення протилежного приводило в глухий кут однозначності, ставлячи під сумнів можливість, якої б то не було цілісності. Але перш ніж дати власну відповідь на них, Луман пропонує розібрати кожне з них.

Отже, "що відбувається?" – запитання, навколо якого, за словами Лумана, була збудована ціла «фабрика» проєктів емпіричних досліджень, головним завданням яких, зрештою, стало видобування грошей і робочих місць для продовження наступних досліджень. Інше питання – "що за цим криється?" – в основі своїй покриває добру стару волю вчених до пошуків прихованих істин, коренів, причин і меж існування, одвічну підозрілість і прагнення виходу з печери, де проєкція тіней замінює блиск справжньої дійсності.

Так, контівське проголошення нової позитивної науки про суспільство, зобов'язало останню назавжди забути запитання "чому?", замінивши його на запитання "як?" – прагнуло нівелювати і приглушити бажання розкрити справжні

причини того, що за цим криється. Але спокуса зазирнути за лаштунки, побачити виставу з іншого боку, постійне очікування підступу й пристрасне бажання викрити акторів – "та вони просто грають! вони шарлатани!" – ось справжнє покликання іншої науки – марксової традиції підозри і вічного: а "що за цим криється?".

Проста діалектика заперечення йшла шляхом підміни одного іншим у варіанті Конта – абсолютизації питання «що відбувається?», Маркса – «що за цим криється?». Але мета-завдання, яке намагається реалізувати Луман, – не заперечувати будь-який із цих полюсів, а затверджувати кожний із них, зайняти таку позицію, по відношенню і виходячи з якої два запитання і дві відповіді на них стали б можливими: досягти єдності через розрізнення, знайти єдність як єдність розрізнення – це здається парадоксальною теоретичною програмою, але саме так і пропонує вчинити Луман .

Різне – є одне і те саме. У цьому й полягає вихідний парадокс, на якому наголошує Луман. Тому тільки, завдяки можливості одночасного запитання – і «що відбувається?», і «що за цим криється?» – стає можливим існування єдиного проекту, під назвою соціологія. Просто сама соціологія ще «не відрефлексувала свою єдність, тобто єдність цього розрізнення» [2, с. 323], що й пропонує зробити Луман.

На думку німецького соціолога, було б великим виграшем для соціологічної науки, якби не тільки шляхом логічного та розумного аналізу, а й шляхом безпосередньої інтуїції прийшли до визнання, що поступальний рух пізнання суспільства (чим власне й займається соціологія) пов'язаний із подвійністю її основ – емпіричного й теоретичного знання, одночасних пошуків відповідей на питання – «що відбувається?» і «що за цим криється?».

Отже, відмінність двох питань потребує єдності – вона утворює діалектичну проблему, як сформулювали б це представники певної філософської традиції. Але завдання, яке намагається вирішити Луман, – не пов'язати діалектично ці дві позиції, використовуючи гегелівський принцип заперечення заперечення (шлях, яким пішов Маркс), а беручи саму суть парадоксальності – можливість затвердити відмінність як таку – поклавши, таким чином, в основу утвердження різноманітності.

Це стає можливим, за словами Лумана, через маркування розрізнення, завдяки введенню спостерігача. Спостерігач і є розрізнення – той, хто таке розрізнення встановлює. Тут слід більш детально пояснити, що має Луман на увазі під спостереженням. Для Лумана спостереження – не психологічний і не пізнавальний процес, а абстрактне й формальне поняття покладання «розрізнення і позначення» як єдиної системної операції. Спостереження, згідно з Луманом не «бачить», а «розрізняє». Воно відноситься до визначальних й основоположних операцій будь-якої системи, оскільки будь-яка операція розпочинається з розрізнення. Не можна щось відрізнити й розмежувати, не означивши одну й іншу сторони. Розрізнення «розколює світ навпіл». Спостерігач, розрізняючи, створює специфічний комплекс системних відносин, оскільки спостереження «одним поглядом», одночасно схоплює дві сторони. Отже, операція спостереження створює двосторонню форму. Однак спостерігач бачить розрізнення, але не бачить те, що (хто) розрізняє, тобто самого себе. Для себе він – «сліпе поле». У той самий час, якщо спостерігач не бачить себе, його може

бачити інший спостерігач, здатний спостерігати за першим спостерігачем і тим, що спостерігається. Це і є *спостереження другого порядку*: спостереження спостереження. Ті види спостереження, у яких реалізується спостереження другого порядку, не можуть спостерігати самі себе (наприклад, теорія). Для цього вони потребують спостереження третього порядку і таке інше. Але неможливий такий стан, у якому система має всю вичерпність знання про себе. Чи можливі тоді взагалі, самоопис і самоспостереження?

Проблема автологічності виникає саме тоді, коли мова йде про суспільство як систему та способи його самоопису. У випадку із суспільством немає зовнішнього спостерігача, оскільки тут усе знання виробляється шляхом самоспостереження й самоопису. Система сама повинна створювати спостереження своїх спостережень й опис своїх описів. Вирішення цієї проблеми, на думку Лумана, не повинно йти шляхом створення метарівнів або нескінченим зростанням порядків спостереження. Ідея самозвернення, врешті-решт, наштовхується на парадокс, з якого система бере свій початок і який виявляється конструктивним для її розвитку. Шляхом самоопису виникає можливість *re-entry* – входу всередину системи: розрізнення може вступати в область, що ним розрізняється. Як зазначає Луман, «спостерігач повторно вступає в спостережуване. Спостерігач є частиною того, що він спостерігає, він бачить себе в парадоксальній ситуації того, що він спостерігає» [4, с. 173].

Під чарами парадоксальності не тільки знову зникається те, що здавалося розрізненим: «сама відчужена, ворожа або поневолена основа науковості знову святкує свято примирення зі своїм блудним сином – людиною, суб'єктом» [2, с. 324]. Щоб зрозуміти сказане, вважає Луман, доведеться, якби знести камінь за каменем раніше зведену будівлю соціологічної науки, доки не буде видно фундаменту, на якому вона побудована.

Луман вважає, що без додаткових аргументів зрозуміло, що соціологія може описувати суспільство тільки в суспільстві. У всякому разі, соціологія існує лише в суспільстві, не поза суспільством. Оскільки соціології доводиться бути наукою, вона ставить питання «Що відбувається?». Оскільки вона цікавиться питанням «Що за цим криється?», системою відліку для неї є система суспільства. Різниця в постановці запитання є, отже, відмінність в системах відліку, з якими повинна мати справу соціологія. Вона не може уникнути ані того, що вона наукова, ані того, що вона наука про суспільство. Проте в обох випадках вона виступає як внутрішній спостерігач системи, в операціях якої вона бере участь, а це робить притаманний їй спосіб спостереження як логічно, так і теоретично складним. Крім того, подібно фізику, вона своїм спостереженням змінює свій об'єкт, а описи, які пропонуються, не тільки відбуваються в самому об'єкті опису, але й істотно змінюють сам об'єкт.

Якщо соціологія, вважає Луман, має намір описувати суспільство як систему, що описує саму себе (а як інакше?), вона одночасно описує тим самим свою власну позицію у своєму об'єкті. Як спостерігач вона включається в спостережуване нею. Однак можливість такого опису укорінена в особливості суспільства як системи, яка всередині себе створює для самої себе можливість зовнішнього спостереження (що пов'язане з ускладненням внутрішньої диференціації системи). Тобто система не покладається виключно на самоопис своїх функціональних підсистем (теологію, педагогіку, теорію права,

державознавство, ринково орієнтовану національну економію тощо), але зіштовхує ці описи, які в наші дні виступають у формі теорії, із зовнішнім спостереженням, яке не прив'язане до норм і інституціональних самоочевидностей тієї чи іншої його об'єктної сфери.

Завдання соціології при цьому представляється як опис у термінах розрізень того, що «місцевим» здається звичайним, необхідним і природним, зображуючи все контингентним і штучним. Гра випадковостей, яка стає основою для такого опису, забезпечує спостережувані системам потенціал варіативності й імпульси для вибору.

Але й сама соціологія, поставляючи іншим структурним елементам суспільства інструменти, що базуються на варіативності, повинна починати з деякого завжди для неї випадкового, контингентного, завжди залежного від спостерігача вирішення парадоксу спостереження. У такому початку знаходиться лише вказівка на інші можливості початку, але жодних вихідних даних щодо форм (розрізень), які могли б довести свою спроможність. Тому й всяке перше розрізнення повинне розумітися як контингентне, випадкове. Це виходить унаслідок зведення будь-якої теорії до парадоксу проведення розрізень, що має бути розв'язаний.

Завдання соціологічної теорії з таких позицій, за словами Лумана, може полягати лише в тому, щоб реалізувати цю форму в суспільстві, тобто в тому, щоб копіювати форму у форму: за аналогією з формами мистецтва, можна сказати, що соціологія повинна була б пародіювати суспільство в суспільстві, постійно повертаючись до вихідної позиції розрізнення і наново переробляючи власні можливості опису та спостереження. Усю теорію сучасного суспільства варто було б, особливо що стосується понять, сконструювати так, щоб доводилося змінювати кожне поняття, яке має увійти в таку теорію. Така теорія створювалася б, виключно виходячи з принципу гри випадковості, у неї не було б ні функції відображати, ні функції репрезентувати. Свої обмеження вона брала б не як щось задане «природою» або «сутністю» свого предмета, а повинна була б конструювати їх сама.

Отже, на думку Лумана, вона була б моделлю суспільства в суспільстві, яка «інформує» про своєрідність цього суспільства. Ось який був би її результат: звільнити самодисциплінуючі можливості спостереження, які не прив'язані до звичних у повсякденному житті або в функціональних системах можливостей спостереження: «тоді її (соціології) завдання буде полягати не в тому, щоб відображувати певний напередзаданий об'єкт (у його статичі чи динаміці). Скоріше мова буде йти про появу теорій, які зберігають дистанцію до того, що саме собою зрозуміле в повсякденному житті, і навіть свідомо генерують цю дистанцію, щоб досягти більш абстрактного рівня несуперечності» [5, с. 285-286]. Якби це вдалося, уважає Луман, у нас було б суспільство, яке само себе описує з допомогою соціології. І питання «Що за цим криється?» – просто б зникло.

Такий самоопис підкреслює ідею того, що суспільство не існує саме собою, принаймні воно не є доступним для нас поза своїми описами. Це ще раз підкреслює луманівську ідею про те, що в дослідженнях суспільства важливі не критерії ідентичності суспільного стану, але те, хто і як спостерігає. Саме ця позиція й утворює епістемологічний базис підходу Лумана. Класичне питання про природу соціальної реальності та умов можливостей соціального порядку,

перереформується на нове питання соціології: про спостереження й опис цієї реальності, цього порядку. Спостереження створює спостережувальне тією мірою, якою ефекти спостереження впливають на його об'єкт. Отже, соціологія як самоопис суспільства і є тим спостерігачем, завдяки якому виникає можливість представлення суспільства як чогось, що існує.

Отже, соціологія бере на себе роль своєрідної аналітичної епістемології суспільства, аналізує наукові поняття, розкриває історію їхньої семантики, принципи розвитку та еволюції, але найголовніше – розвиває принцип залежності соціальних структур і семантики. Саме епістемологія виявляється рефлексивною інстанцією в соціології, що забезпечує їй аналіз її власних передумов, співставлення її самої із зовнішнім світом.

Запропонована Луманом концепція соціології як аналітичної епістемології суспільства розкривається через розгортання тематики рефлексивності як стратегічного напрямку розвитку соціологічної теорії і способу подолання розривів і суперечок теоретизування. Саме завдяки визнанню парадоксальності єдності як єдності розрізнення, німецькому соціологу вдається віднайти нові точки зчеплення, що відкривають умови й можливості до поєднання одночасно несумісних але еквівалентних способів опису суспільства. Визначені в межах неофункціоналістського проекту Лумана способи тематизації дискурсу відповідають зазначеним і проаналізованим способам формування стратегій сучасної соціологічної теорії, представленої як дискурсивна формація.

Так, з історичним розвитком соціологічного знання виникає новий складовий елемент соціологічної теорії, головним завданням якого стає постійний «моніторинг» процесу пізнання з метою забезпечення науковості й об'єктивності соціологічного знання. Але не лише це стає причиною розмов про рефлексивність як характерну ознаку сучасного теоретизування. Отже, рефлексія стала не лише прикметною рисою сучасного соціологічного теоретизування, а й тією точкою, яка здатна задати нову рамку для подолання розривів, сформованих ще в класичному соціологічному теоретизуванні, завдяки якій стає можливим підтримання цілісності наукового пізнання, отриманого в межах соціологічної науки.

Список використаних джерел

1. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук /М.Фуко. - СПб.: А - cad , 1994. – 406 с.
2. Луман Н. «Что происходит?» и «Что за этим кроется?». Две социологии и теория общества // Теоретическая социология: Антология. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Т. 2. – С. 319 – 352.
3. Luhmann N. Die Paradoxie der Form // Luhmann N. Aufsätze und Reden. – Stuttgart: Reclam Verlag, 2011. – S. 243 – 262.
4. Луман Н. Введение в системную теорию / Никлас Луман. – М.: Издательство «Логос», 2007. – 360 с.
5. Луман Н. Общество общества. Часть V. Самоописания. – М.: Логос, Гнозис, 2009.

Отримано 12.11.2015 р.